

Konrad Matyjaszek

Produkcja „przestrzeni żydowskiej” w miastach dawnej i współczesnej Polski

praca doktorska (streszczenie)

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2017

*

Celem rozprawy jest stworzenie badawczego modelu kulturowych procesów konstruujących urbanistyczne „przestrzenie żydowskie” w polskim mieście. Pojęcie *przestrzeni żydowskiej* oznacza tu topograficzną, społeczną i kulturową przestrzeń mniejszości żydowskiej w Polsce, a więc wycinek struktury urbanistycznej środowiska miejskiego, który na mocy relacji społecznych, ekonomicznych i politycznych pomiędzy grupą większościową a mniejszościową został przeznaczony tej ostatniej na ograniczone serią reguł i zasad użytkowanie. Budowany w rozprawie model badawczy powstał w oparciu o międzydyscyplinarną analizę krytyczną dyskursywnych i architektonicznych przemian obejmujących przednowoczesne i nowoczesne przestrzenie miast Polski.

Analizie poddano tekstowe i wizualne dokumenty służące za podstawę projektową dla budowy miejskiej i architektonicznej przestrzeni. Analizie poddano też samą przestrzeń architektoniczną i miejską, oraz poświęcone tej przestrzeni obrazy i teksty badawcze i analityczne, kształtujące sposób widzenia, rozumienia i użytkowania tej przestrzeni.

Przedmiotem badań jest przestrzeń traktowana jako narzędzie i wytwór relacji pomiędzy większością dominującą polskiego społeczeństwa a zamieszkującymi miasta Polski społecznościami żydowskimi. Przedmiotem badań jest też budowana przez grupę większościową od początków historii polskiego społeczeństwa kulturalna różnica wobec grupy mniejszościowej. Różnica budowana była poprzez działania zmierzające do opartej na różnicy religii dehumanizacji grupy mniejszościowej, i skutkowało nierównym dostępem do władzy, dóbr kultury i zasobów materialnych, w tym do zasobów przestrzennych. Od wczesnej historii urbanistyki polskiej relację tę kształtowały dokonywane przez członków grupy dominującej zabiegi piętnowania grupy mniejszościowej, wyrażające się w praktykach przemocy i skutkujące powstaniem odrębnej kategorii przestrzeni miejskiej, która w niniejszej pracy nazywana jest *przestrzenią żydowską*.

*

Praca składa się z dziewięciu rozdziałów. Pierwsze dwa pełnią funkcję informacyjną i stanowią wstęp merytoryczny do części analitycznej, zaś rozdziały od trzeciego do dziewiątego zawierają główną treść analizy, niosąc założenia badawcze, treść samych badań oraz wyszczególnienie ich wyników i płynących z nich wniosków.

Rozdział trzeci, zatytułowany „**Kraków: wytyczanie przestrzeni żydowskiej**”, poświęcony jest analizie chronologicznie wczesnych form relacji kulturowo-społecznej mniejszości żydowskiej i polskiej większości dominującej, przybierających kształt omówionej w tym rozdziale *relacji sublokatorskiej*. Formy takiej relacji analizowane są tu łącznie w odniesieniu do swoich warstw przestrzenno-topograficznych i warstw językowo-dyskursywnych. Obiektem badań jest zaś przestrzeń pierwszego getta dla Żydów w średniowiecznym Krakowie, powstałego niedługo po lokacji miasta (1257) i istniejącego aż do likwidacji dzielnicy żydowskiej (1469) i do wypędzenia Żydów z Krakowa (1495). W odniesieniu do tej przestrzeni badane są językowe komponenty *relacji sublokatorskiej*, analizowane z użyciem zaproponowanej przez Elżbietę Janicką i Joannę Tokarską-Bakir badawczej kategorii *sublokatorstwa*. Komponenty te to narracja o *gościu i gospodarzu*, o *gościnie i gościnności*, o *ratunku i opiece*, oraz uzupełniające je komponenty i reguły przestrzenne: funkcje *żydowskiej ulicy* i domu *gospodarza*, a także kształt prawnych regulacji dotyczących własności terenu i dóbr nieruchomości, rytuał *pomocy* oraz model funkcjonowania przemocy w obrębie opisywanych przestrzeni i zdarzeń.

Rozdział czwarty, zatytułowany „**Produkcja przestrzeni żydowskiej**”, jest rozdziałem teoretycznym, opisującym przemiany i udoskonalenia w obrębie relacji sublokatorskiej, jakie zaszły na terenach Polski i obszarach zaborów pod koniec wieku XVIII i w ciągu wieku XIX, na skutek technologicznej i językowej rewolucji nowoczesności. Zmiana kształtu figur *gospodarza* i *gościa*, technologizacja procesu wytyczania przestrzeni topograficznej i społecznej, pojawienie się metaforyki walki i sporu, którego polem okazały się wyobrażone i realne przestrzenie ciała i natury – analizowane są w odniesieniu do teorii *produkcji przestrzeni* autorstwa Henriego Lefebvre’a oraz do konceptualizacji nowoczesności autorstwa Marii Janion i Bruno Latoura. Wymienione tu teorie i konceptualizacje służą w dalszej części pracy za teoretyczną ramę badawczych metodologii, służących badaniu nowoczesnych form *przestrzeni żydowskich*. Istotnym obiektem namysłu teoretycznego jest tu współczesna recepcja wkładu nowoczesności w praktykę antysemitckiego wykluczenia – analizowane są więc kierunki myślenia o antysemityzmie jako o składniku kultury o ściśle nowoczesnej genezie, oraz teoretyzacje traktujące antysemityzm jako strukturę długiego trwania.

Rozdział piąty, zatytułowany „**Warszawa: antysemityzm i nowoczesność**”, zawiera analizę narracyjnych i przestrzennych przekształceń, jakim ulegała topografia urbanistyczna i symboliczna *przestrzeni żydowskich* Warszawy w konsekwencji zaistnienia nowoczesnych zmian w technologii

kształtowania miasta. Analizie podlegają skutki narracyjnej opozycji cywilizacji i natury, w odniesieniu do których ulokowano podmioty zbiorowe ulegającej redefinicji grupy większościowej oraz przekształcających się równolegle warszawskich społeczności żydowskich. Szczegółowej analizie podlega tu antysemityczne skojarzenie Żydów z fantazmatyczną figurą natury, czyniące z wyobrażonego przez większość podmiotu zbiorowego Żydów warszawskich czynnik w odbiorze grupy dominującej zagrażający i utrudniający projekt modernizacji miasta. Badana jest wynikająca z tego skojarzenia praktyka wytyczania nowoczesnej *przestrzeni żydowskiej* – *rewiru*, oraz przestrzeni „wolnej do Żydów” – *ulicy egzymowanej*. Analizowana jest również forma, zakres i granice składanej w badanym okresie wobec Żydów oferty asymilacji, wynikające z badanych wcześniej narracyjnych figur *gospodarza*, *gościa* i *gościnności*, a również figury *wdzięczności* i *niewdzięczności*, *długu* i jego *spląty*. Analiza ta przeprowadzana jest w szczególności na tle historii Zagłady Żydów, odślaniającej technologiczne tło badanych figur narracyjnych.

Rozdział szósty, zatytułowany „**Przestrzeń żydowska na placu Grzybowskim i ulicy Próżnej**”, zawiera szczegółowe badania przestrzenno-dyskursywnych przekształceń istotnego fragmentu warszawskiej *przestrzeni żydowskiej* – placu Grzybowskiego i ulicy Próżnej. Przestrzeń ta, w początkach XIX wieku stanowiąca obszar przedmiejski, od roku 1845 sąsiadowała z gwałtownie industrializującym się otoczeniem dworca kolejowego linii warszawsko-wiedeńskiej, stając się stopniowo częścią warszawskiego Śródmieścia. W rozdziale szczegółowo analizowane są skutki wypchnięcia warszawskich Żydów z ówczesnego centrum miasta w okolice pl. Grzybowskiego za pomocą instytucji *ulicy egzymowanej*, badana jest też praktyka dyskursu walki z zagrażającą naturą, praktyka uprzemysłowienia, oraz praktyka pozyskiwania przez członków grupy większościowej tzw. *mienia pożydowskiego* podczas nazistowskiej okupacji i po niej.

Rozdział siódmy, zatytułowany „**Dyskurs odbudowy**”, zawiera analizę budowanej po II wojnie światowej i po Zagładzie Żydów narracji na temat warszawskiej nowoczesności. Badane są wzajemne relacje przeciwstawnych strategii rekonstrukcji miasta przez *odbudowę* i *przebudowę*, oraz skutki tych strategii w obrębie przywracanych wyobrażeń o modernizacji i o miejscu zniszczonej *przestrzeni żydowskiej* w obrębie kontynuowanych zmian modernizacyjnych. Szczegółową analizą objęty jest dyskurs nostalgiczny, wyrażający dążenia do restytucji zawieszonych i skompromitowanych przez wojnę i Zagładę przedwojennych wizji nowoczesności, oraz narracyjne i przestrzenne skutki zaistnienia i późniejszej dominacji dyskursu nostalgicznego, zawierające się w dominacji wyobrażeń o polskiej wspólnotce opartych na ideałach miejskiego kapitalizmu jako źródłach praktyki produkcji przestrzeni, oraz ideałach katolicyzmu jako źródłach obowiązującej polską zbiorowość symboliki. W procesie krytycznej analizy tych przemian formułowana jest badawcza kategoria *przestrzeni*

pożydowskiej – a więc przestrzeni narracyjnej i miejskiej, która definiowana jest równocześnie przez wcześniejsze trwanie wykluczenia Żydów oraz przez skutki Zagłady.

Rozdział ósmy, zatytułowany „**Renesans: Przestrzeń pożydowska przy ulicy Próżnej (1983-2005)**”, zawiera analizę materiałów archiwalnych powiązanych z przekształceniami narracyjnymi, architektonicznymi i przestrzennymi, jakie po 1983 roku objęły cztery dziewiętnastowieczne kamienice położone u wylotu ul. Próżnej do pl. Grzybowskiego. Od roku 1983 kamienice te stały się obiektem szczególnej uwagi działaczy i aktorów warszawskich procesów modernizacyjnych, co skutkowało w pierwszej kolejności objęciem tych budynków opieką konserwatorską jako zabytku i części warszawskiego dziedzictwa kultury, następnie doprowadziło do wytworzenia opisującej te budynki narracji na temat ich szczególnej roli jako „jedyne zachowanego fragmentu” – zamiennie – „żydowskiej Warszawy”, „warszawskiej dzielnicy żydowskiej” lub „warszawskiego getta”. Na koniec działania wspomnianych podmiotów doprowadziły do remontu tych budynków i ich adaptacji na wysokiej klasy budynek biurowy. Rezultaty badań zawarte w tym rozdziale stanowią podstawę do sformułowania badawczych wniosków na temat współczesnego kształtu *przestrzeni żydowskiej* i technologii jej kształtowania. **Ostatni rozdział – dziewiąty** – niesie konfrontację wspomnianych badawczych wniosków z wiedzą o przebiegu chronologicznie ostatniej fazy produkcji *przestrzeni pożydowskiej* na ul. Próżnej, zawiera też podsumowanie wyników badań i badawczych wniosków.

*

Zawarte w rozprawie badania prowadzą do wniosków o strukturalnej zależności pomiędzy antysemitycznym wykluczeniem a implementowanymi w Warszawie i innych miastach Polski projektami miejskiej i społecznej modernizacji i projektami zbiorowej tożsamości, zarówno w ich dziewiętnastowiecznych odmianach jak i w wersjach wytwarzanych współcześnie, po II wojnie światowej i po Zagładzie Żydów. Zależność taka jest w ujęciu rozprawy zjawiskiem długiego trwania, mającym swoje korzenie w przednowoczesnych praktykach wytyczania *przestrzeni żydowskiej* i sięgającym poza historiograficzne cezury separujące kulturowo-społeczne praktyki nowoczesności od praktyk epok dawniejszych. W ujęciu rozprawy urbanistyczno-społeczna modernizacja polska praktykowana jest w oparciu o zawarte w *relacji sublokatorskiej* mechanizmy przemocy, których istotą jest przywłaszczenie i kradzież zasobów materialnych i symbolicznych, we współczesnej postaci przyjmująca formę zawłaszczenia żydowskiej tożsamości oraz obrotu *mieniem pożydowskim*. Konkluzja pracy zawiera się w myśli, że możliwość krytycznej refleksji na temat kształtu kultury polskiej, która skutkowałaby jej uniezależnieniem od integralnych w obrębie tej kultury mechanizmów przemocy, powinna prowadzić do zakwestionowania i unieważnienia mechanizmu produkcji *przestrzeni żydowskiej* jako miejsca wytwarzania wspólnoty i tożsamości większościowej.